

A critical study of the relationship between belief and action in Clifford's views

Massoud Zeinolabedin ¹ | Abdollah Salavati ²

1. phd candidate of Islamic philosophy in shahid rajaee teacher training university of Tehran, Tehran, Iran E-mail: massoudzz@uahoo.com

2. professor of philosophy in shahid rajaee teacher training university of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: a.salavati@sru.ac.ir

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

12 June 2023

Received in

revised form:

20 October 2023

Accepted:

24 November

2024

Published online:

3 September 2025

Keywords:

Belief, action, relation, ethics of belief, act

Abstract: The relationship between belief and action is a significant issue in epistemology. Clifford distinguishes belief from the action that follows it, yet considers the relationship between belief and action to be decisive. He conceptualizes beliefs as a network in which each person's beliefs affect not only their own other beliefs but also the beliefs of other members of society. Clifford also discusses the individual and social effects of belief, all of which indicate that, from his perspective, beliefs exert a decisive influence on actions. To describe this influence, three hypotheses can be proposed: direct effect, indirect effect, and the effect of the entire network of beliefs on action. Clifford's viewpoint, while possessing notable strengths, is not without criticism. One such criticism is his extreme and definitive stance regarding the impact of belief on action, which does not account for the many instances in lived experience where this relationship fails. He does not address challenges posed by externalism about the role of desire alongside belief. Clifford's endorsement of command direct voluntarism has also been subject to significant criticism. Furthermore, he neglects other factors that can affect belief, such as affections, emotions, feelings, schemas, metacognition, and mental imagery; nor does he acknowledge the influence of an individual's worldview on beliefs or the phenomenon of weakness of will.

Cite this article: Zeinolabedin, M. Salavati, A (2025). A critical study of the relationship between belief and action in Clifford's views, *Philosophical Meditations*, 15(35), 65-94. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2004591.2411>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2004591.2411>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: The relationship between belief and action is one of the most crucial issues in epistemology, raising fundamental questions such as: Is belief a necessary antecedent of action? If a person believes in something, must that belief necessarily be expressed externally in the form of action corresponding to that belief? This article seeks to address a central question, selected from this broad field, from the perspective of William Kingdon Clifford (1845–1879): What is the nature of the relationship between belief and action according to Clifford? Does Clifford regard this relationship as certain and deterministic? What reasons and requirements does Clifford offer in support of his claim? Does he view belief as an individual matter, or as one with a social dimension as well? Clifford is chosen for his concept of the “Ethics of Belief,” which has received considerable attention from philosophers

and has had a profound impact on epistemology.

Findings: Several arguments and reasons can be drawn from Clifford’s thought to support his belief that beliefs influence human actions:

1.The Effect of Belief on Action: Clifford maintains that the influence of belief on action is definite. He claims that all human beliefs ultimately affect human behavior, and even if a belief does not immediately manifest in action, it is preserved for future guidance. Beliefs are stored in the depths of the mind and soul, and they will affect behavior either instantly or at a later time, eventually appearing in the form of actions.

2.The Network of Beliefs: Each person’s beliefs are interconnected in a network. Thus, every belief, whether it manifests immediately or in the future, appears in behavior, and this dense network of beliefs serves as the link between human feelings and behaviors.

Beliefs regulate and correct one another. There are no insignificant beliefs; even the smallest and seemingly trivial beliefs affect others. If new beliefs align with prior beliefs, they reinforce and affirm them, while dissimilar beliefs are weakened.

3. Societal Network of Beliefs:

The beliefs held by members of society also form a networked relationship. Consequently, beliefs are not merely personal matters but are shaped collectively. For Clifford, the guidance of our lives arises from a shared understanding formed through social interaction and is oriented toward social purposes.

4. Individual and Social Effects of Belief:

Clifford emphasizes both the individual and social effects of belief. He rejects the notion that belief is solely an individual matter. According to Clifford, beliefs provoke determination and decision within individuals and coordinate the various forces of

our existence. Socially, beliefs are collectively formed and sustained through interaction and ongoing inquiry. They are the source of cohesion among members of society; the shared beliefs of a community, like the thread of a rosary, bind people together and foster common action.

From this perspective, it can be concluded that, for Clifford, human beliefs are directly related to actions and behaviors. In his words, “a belief that does not affect a person’s behavior is not considered a belief at all.” Therefore, according to Clifford, if a person genuinely holds a belief, that belief will inevitably be expressed outwardly in corresponding action.

Discussion and Conclusion:

According to the authors, it is possible to categorize and articulate at least three types of effectiveness—or lack thereof—to explain the various forms in which beliefs can influence action. While this classification

is not exhaustive and may be revised or expanded by future research, the following division is proposed:

1. Direct Effect: Some beliefs, firmly established and affirmed within an individual's network of beliefs, have a direct impact on actions. Supported by the individual's worldview, such beliefs can be immediately and unequivocally manifested in external behavior. Clifford's main examples focus on this type. For instance, when a religious person holds a belief that is supported by their religious worldview, this belief is readily expressed in behavior with minimal resistance.

2. Cumulative or Indirect Effect: According to Clifford, all beliefs, at any level, have an impact. The network of beliefs can be compared to a solution in which beliefs dissolve rather than merely mix. The presence of even minor beliefs affects the quality and concentration of this solution, gradually prompting changes and even intellectual revolutions.

Seemingly insignificant beliefs, in aggregate, reinforce and highlight certain ideas, eventually culminating in their external manifestation. Thus, in some cases, actions are not the result of a single belief, but of the cumulative state of the network of beliefs.

3. Conditional Effect and the Role of Other Factors: Some beliefs lack sufficient support within an individual's network of beliefs or worldview, or are accompanied by doubt and gradual change. The transformation of such beliefs into action requires the influence of additional factors, especially will and choice. As discussed by Lerer, in such cases, belief is present but not fully accepted, and therefore does not result in action. External incentives, encouragement from social reference groups, and similar factors can help convert such beliefs into action.

4. Ineffective or Dormant Beliefs: Some beliefs, lacking foundational support within the

network of beliefs, never result in action. These isolated beliefs may contradict other beliefs or fall outside the individual's priorities, and thus do not lead to behavior.

From this perspective, the notion of a definitive and direct effect of beliefs on actions is challenged. Within the framework presented here, a belief may never become fully actualized, and if it does manifest in action, it may do so only indirectly or as a result of the entire network of beliefs, rather than a single belief alone. Therefore, Clifford's view is open to criticism from multiple angles.

References

- Clifford, William Kingdon, *Lectures and Essays*, vol 2, ed. Leslie Stephen and Frederick Pollock, New York, The Macmillan Company, 1901.
- Lehrer, *The Theory of Knowledge*, Colorado, Westview Press Inc, 1990.
- James, William, *The Will to Believe*, The Theory of Knowledge, Wadsworth Press, 1993.
- Pourhassan, Ghasem and Pandjoo, Afsaneh, (2016). "Akhlag-e bavar-e clifford va dalilgaraee haddeaksari". *Journal of Pejoooheshnameh entegadi motun olum ensani*, Year 17, Number 5, pp. 51-73.
- Khazai; Zahra, (2013). "Bavar-e dini, angizesh va eltezam akhlagi", *Journal of Comparative Theology*, 5th year, 12th issue, pp. 85-98.
- Javadpour, Gholamhossein, (2018). "Ethics of belief, an approach to the link between ethics and epistemology", *Pazhuoheshnameh-akhlagh*, Year 4, Number 11 (Spring), pp. 55-84.
- Chingal, Andrew, (1973), *Encyclopaedia of Stanford Philosophy* (58) *Ethic of Belief*, translated by Khodaparast, Amir Hossein, Qaqnoos Publications, Tehran, first edition.
- Zagzebski, Linda. (1400).

Epistemology, translated by Kaveh Behbahani. Tehran: Nei Publishing House, fifth edition.

- Shams, Mansour. (1392). *Ashnaye ba marefat-shenasi*, Tehran: New Design, third edition.
- Abdullahi, Mahdi and Hosseinzadeh Yazdi, Mohammad, (2012). "Nagd va barresi tahlil marefat az manzar keith lehrer", *Marefat-e falsaphyjournal*, 10th year, 3rd issue, (Spring), pp. 31-54.
- Yazdani, Abbas, (1387). "Barresi va nagd-e didgahe Clifford va jemes darbare aglaniat-e bavar-e dini", *Qobsat*, year 13, pp. 119-136.

دانشگاه زنجان

تأملات فلسفی

شلیا الکترونیکی: ۲۶۱۵-۲۵۸۸

شلیا چاپی: ۵۲۵۲-۲۲۲۸

انجمن منطق و منطق اسلامی ایران

بررسی انتقادی رابطه باور و فعل در آرای کلیفورد

مسعود زین العابدین ۱ | عبدالله صلواتی ۲

۱. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران، تهران، ایران. رایانامه: massoudzz@uahoo.com

۲. استاد دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران، تهران، ایران. رایانامه: a.salavati@sru.ac.ir

چکیده: رابطه باور و فعل یکی از مسائل مهم در معرفت‌شناسی است. کلیفورد باور را از فعل ناشی از باور تفکیک می‌کند و رابطه بین باور و فعل را یک رابطه قطعی و حتمی می‌داند. او باورها را به مثابه یک شبکه می‌داند که باورهای هر فرد، روی سایر باورهای او و همچنین روی باورهای سایر افراد جامعه تاثیر می‌گذارد. همچنین کلیفورد از آثار فردی و اجتماعی باور سخن می‌گوید و همه اینها دال بر این هستند که از دیدگاه او، باورها بر افعال تاثیر قطعی و حتمی دارند. برای این تاثیر، سه فرض تاثیر مستقیم، غیرمستقیم و تاثیر شبکه باورها بر فعل قابل مطرح است. این دیدگاه کلیفورد در کنار نقاط قوتی که دارد، قابل نقد است و از آن جمله اینکه، او نگاه افراطی و حتمی بر تاثیر باور بر فعل دارد و این در حالی است که مثال‌های نقضی در تجربه زیسته ما وجود دارد. او به اشکالات مطرح شده از سوی برون‌گرایان درباره نقش میل در کنار باور پاسخ نمی‌دهد. او قائل به اراده‌گرایی مستقیم دستوری است و این دیدگاه مورد خدشه و نقدهای فراوان قرار گرفته است. همچنین او به سایر عوامل موثر بر باور همچون عواطف، هیجانات، احساسات، طرح‌واره‌ها، فراشناخت و انگاره‌ها بی‌توجه بوده است و نقشی برای تاثیر جهان‌بینی فرد بر باورها و ضعف اراده قائل نمی‌شود.

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲۲

بازنگری: ۱۴۰۲/۷/۲۸

پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۴

انتشار: ۱۴۰۴/۶/۱۵

واژگان کلیدی:

باور، فعل، رابطه، اخلاق

باور، کلیفورد، عمل

استناد: زین‌العابدین، مسعود؛ صلواتی، عبدالله (۱۴۰۴). بررسی انتقادی رابطه باور و فعل در آرای کلیفورد. *تأملات فلسفی* ۱۵(۳۵)، ۶۵-۹۴

<https://doi.org/10.30470/phm.2023.2004591.2411>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2004591.2411>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

ما در فرایندهای تعلیم و تربیت خود، صرفاً روی تعمیق اعتقادات و بینش‌های افراد تمرکز کنیم، آیا موفق به تربیت دینی دانش-آموزان خواهیم شد؟ اگر پاسخ به این پرسش مثبت است، پس چرا بسیاری از دانش-آموزانی که براهین اثبات خدا و برخی گزاره‌های دینی را به نحو مطلوبی تقریر و تشریح می‌کنند، لزوماً رفتار دینی ندارند؟ آیا این تناقض‌ها نتیجه تلقی اشتباه ما در باور نامیدن این مثال‌هاست و یا اشتباه در تلقی ما از رابطه ادعایی بین باور و فعل است؟ اگر پاسخ، اولی است که باید تعریف باور را دقیق‌تر کرد تا وضوح و تمایز دقیق‌تری پیدا کند و اگر پاسخ، دومی است که باید این رابطه را به نحو دقیق‌تری تبیین کرد. مقاله حاضر درصدد است از بین گستره متنوع این پرسش‌ها، به یک پرسش مبنایی از منظر ویلیام کینگدام کلیفورد^۱ (۱۸۴۵-۱۸۷۹) پاسخ دهد و آن اینکه از منظر کلیفورد رابطه بین باور و فعل چه نوع رابطه‌ای است؟ آیا کلیفورد رابطه بین باور و فعل را قطعی و حتمی می‌داند؟ چه دلایل و الزاماتی در آثار کلیفورد برای ادعای او فراهم شده است؟ آیا باور از دیدگاه او یک مسئله فردی است یا

رابطه باور و فعل یکی از مسائل مهم در معرفت‌شناسی است و پرسش‌های بنیادینی در این زمینه وجود دارد؛ برخی از این پرسش‌ها از این قرارند: آیا باور مقدمه لازم فعل است؟ به عبارتی آیا اگر انسان به امری باور پیدا کند، آن باور حتماً در قالب فعل متناسب با آن باور بروز خارجی پیدا خواهد کرد؟ پاسخ به این قبیل پرسش‌ها می‌تواند نقش زیربنایی در رشته‌های مختلف از قبیل معرفت‌شناسی، علوم تربیتی، نفس‌شناسی، انسان‌شناسی، تعلیم و تربیت و حتی سازماندهی‌های اجتماعی داشته باشد. برای مثال، اگر نقش و سهم باور در رفتار و فعل آدمی معین گردد، مشخص خواهد شد که آیا برای سوق دادن رفتار افراد جامعه به سمت اعمال شایسته و اخلاقی، نقش اصلی بر عهده باورهاست یا تأثیر احساس‌ها، عواطف و هیجان‌ها بیشتر است؟ آیا اگر عقاید و بینش افراد اصلاح شود، یقین می‌شود که رفتارهای آنها نیز اصلاح خواهد شد؟ پس در این صورت چرا برخی پزشکان با اینکه باور یقینی دارند که سیگار برای سلامتی مضر است، همچنان سیگار می‌کشند؟ یا به‌عنوان مثالی دیگر، اگر

1. William Kingdon Clifford

گستره اجتماعی نیز دارد؟

این دایره محدود برای پرسش پژوهش انتخاب شده است؛ چرا که سایر پرسش‌ها نیازمند مجال گسترده‌تر هستند که بخشی توسط سایرین بررسی شده و برخی نیازمند تأمل پژوهشگران معرفت‌شناسی است. دلیل انتخاب این فیلسوف، طرح اندیشه «اخلاق باور»^۱ از سوی اوست که مورد توجه اندیشمندان و فیلسوفان قرار گرفت و در معرفت‌شناسی نیز تأثیری عمیق گذاشت. این نظریه به‌ویژه بر سر‌منزاع‌های که بین کلیفورد و ویلیام جیمز بر سر اخلاق باور و جایگاه باور شکل گرفته است، شهرت پیدا کرده است و شرح آن در مقالات مختلفی که بدین منظور تدوین شده، قابل دستیابی است.

۱. چیستی «باور» و «معرفت»

واژه فارسی «باور» در برابر واژه انگلیسی «belief» و نیز فعل «باور کردن/ داشتن» در برابر «to believe» به کار می‌رود. در فرهنگ‌های عمومی انگلیسی واژه «belief» معنایی کلی دارد و تقریباً عبارت است از «اطمینان از راست بودن و واقعیت داشتن یک چیز». در فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های تخصصی فلسفه، معنای این واژه محدودتر و البته

منضبط‌تر است. قدیس آگوستین هم در قرن پنجم، چنین می‌گفت که باورداشتن یعنی فکر کردن همراه با تصدیق.^۲

از آنجا که باور در تعریف رایج از معرفت اهمیت داشت، مورد توجه دقیق‌تر معرفت‌شناسان قرار گرفت. رایج‌ترین تعریفی که از «معرفت» وجود دارد، تعریف آن به «باور صادق موجه» است. در این تلقی لازمه دانستن چیزی، باورداشتن آن است، اما چنین نیست که هر باوری در دایره دانسته‌های ما باشد؛ لذا ابژه معرفت، محدود به دایره امور صادق است. دلیل معرفت‌شناسان برای گنجاندن شرط باور در ضابطه معرفت این است که اگر شناسنده، گزاره p را باور نداشته باشد، در واقع شناسنده ارتباطی از نوع شناختی با گزاره p ندارد. بنابراین: (۱) ضرورت دارد شناسنده با گزاره p (به‌عنوان متعلق معرفت) به‌گونه‌ای ارتباط داشته باشد؛ (۲) تنها اگر شناسنده گزاره p را باور داشته باشد، این ارتباط حاصل می‌شود (شمس، ۱۳۹۲: ۸۵). لذا عنصر اصلی در باور، ارتباطی است که بین فاعل شناسا و متعلق باور برقرار می‌شود و این رابطه معرفتی است که باور را از سایر گرایش‌ها و حالات ذهنی همچون

2. assent

1. The ethics of belief

برگزیدن و تصمیم گرفتن و ... متمایز می‌کند. شاید ویژگی اصلی معرفت این باشد که معرفت، حالتی است که ما را در یک رویارویی شناختی با واقعیت قرار می‌دهد (زگزبسکی، ۱۴۰۰: ۱۴).

ارائه تعریفی جامع و همه‌پذیر برای معرفت کار بسیار دشواری است و در دهه‌های معاصر، تعریف رایج معرفت به صورت گسترده‌ای مورد نقد و تخریب قرار گرفته است؛ البته بخش قابل توجهی از این تعاریف، الگوی مشترکی داشته‌اند که به تعبیر زگزبسکی عبارت است از: معرفت، باور صادق است X و $X+$ راه خوبی است برای باورداشتن (زگزبسکی، ۱۴۰۰: ۱۸۶-۱۸۰).

زگزبسکی معتقد است گنجاندن هر چیزی به جای X در تعریف معرفت (همچون توجیه، اعتمادپذیری، کارکرد شایسته، باوجدان بودن، فضیلت فکری یا هر چیز دیگری)، این تعریف را در برابر معضل گتیه آسیب‌پذیر خواهد کرد؛ زیرا این معضل از رابطه میان X و حقیقت (صدق) برمی‌خیزد و هر تعریفی که طبق آن باوری بتواند کاذب و در آن واحد واجد مؤلفه X باشد با معضل گتیه مواجه خواهد شد. گاهی

معرفت‌شناسان برای سهولت کار، مؤلفه مجهول معرفت (X) را جواز^۱ می‌نامند و معرفت را باور مجاز (جوازدار)^۲ صادق تعریف می‌کنند. این راه‌حل می‌خواهد این قید را به تعریف اضافه کند که هیچ باور کاذبی در مجموعه دلایل و شواهدی که در اختیار سوژه است وجود نداشته باشد؛ اما این اقدام نیز برای گریختن از چنگ معضل گتیه کافی نیست (زگزبسکی، ۱۴۰۰: ۱۹۸-۱۹۶). او می‌گوید اگر صدق از مؤلفه‌های خود جواز باشد، آن وقت جواز مستلزم صدق است بی آنکه لازمه جوازدار بودن یک باور، نوعی خطاناپذیری گرایی بیش از حد سخت و ناپذیرفتنی باشد. زگزبسکی از رهگذر حل معضل گتیه به این نتیجه می‌رسد که نباید معرفت را مرکب از باور صادق به اضافه مؤلفه مستقل دیگری دانست. کنار هم نهادن اجزای معرفت، بیشتر شبیه درهم آمیختن اجزای کیک است تا درهم آمیختن اجزای سالاد. برای پختن کیک پیش از آنکه آرد بیفزاییم، باید آنقدر کره و شکر را هم‌بزنیم تا یکدست شوند. نتیجه اینکه دانستن، محصول عامل (داننده) نیست، بلکه یکی از ویژگی‌های اوست. دانستن، یک کنش فکری است

1 .warrant

2. warranted

امر مورد پذیرش است. این پذیرش نوع خاصی از باور، یعنی «پذیرش معطوف به صدق» است (Lehrer, 1990: 26).

در کنار نقدهایی که می‌توان به دیدگاه لِرر وارد کرد، این مزیت نیز برای آن مطرح است که می‌تواند خلأ میان باور و فعل را پر کند؛ چراکه گاهی باور وجود دارد اما فعل ناشی از آن باور محقق نمی‌شود. پاسخ لِرر این است که در چنین مواقعی، باور وجود دارد ولی پذیرش وجود ندارد و لذا فعل ناشی از باور محقق نمی‌شود.

آنچه در این پژوهش حائز اهمیت است، توجه به این نکته است که ارتباط بین فاعل شناسا و متعلق باور، از چه جنسی است؟ آیا باور سبب ایجاد یک فعل می‌شود؟ در وهله نخست، به بررسی تفکیک باور از فعل ناشی از آن در اندیشه کلیفورد پرداخته می‌شود:

۲. تفکیک «باور» از «فعل ناشی از باور»

رابطه باور و فعل در اندیشه کلیفورد به صورت جدی مطرح و تبیین شده است. یکی از مفاهیمی که کلیفورد در رساله/اخلاق باور مطرح می‌کند، تفکیکی است که او بین باور

که از عامل خود ارزش معرفتی کسب می‌کند درست همان‌طور که اعمال علنی از عامل خود ارزش اخلاقی کسب می‌کنند. در عمل دانستن، عامل به سبب ویژگی‌های فضیلت‌مندانه فعالیت باورساز خود (به‌ویژه انگیزه‌هایی که عمل از آنها برمی‌خیزد) به حقیقت (صدق) می‌رسد (زگربسکی، ۱۴۰۰: ۲۵۸).

برخی معرفت‌شناسان نیز شرط باور را از تعریف معرفت کنار نهاده و یا آن را کمرنگ می‌کنند. یکی از تعریف‌های معاصر معرفت، تعریف چهارجزئی است که توسط کیث لِرر^۱ که از سرشناس‌ترین مدافعان انسجام‌گروی در توجیه است، ارائه شده است.

لِرر بر این اعتقاد است که باید «پذیرش» را به جای شرط باور قرار دهیم و آنچه شرط دوم شناخت است، پذیرش است نه باور؛ یعنی اگر S به گزاره p شناخت دارد، در این صورت S گزاره p را می‌پذیرد. به گفته او، برای اینکه فرد نسبت به صدق چیزی شناخت داشته باشد، لازم نیست یک احساس قوی نسبت به صدق آن داشته باشد. آنچه لازم است، پذیرش از نوع مناسب، یعنی پذیرش با هدف کسب حقیقت و اجتناب از خطا درباره

سرزمین پدری‌شان را برای جست‌وجوی روزگاری بهتر در سرزمینی دیگر ترک می‌کنند، نباشد. او باید همهٔ سوءظن‌ها دربارهٔ صداقت سازندگان و پیمانکاران کشتی را از ذهنش بیرون می‌انداخت؛ لذا عقیده‌ای قلبی و تسلی‌بخش به دست آورد که کشتی، کاملاً سالم و مناسب دریانوردی است و با قلبی روشن و آرزوهای خیرخواهانه برای موفقیت مهاجران در خانهٔ جدیدشان در غربت، عزیمت کشتی را به نظاره نشست و پس از غرق شدن کشتی در وسط اقیانوس، خسارت بیمه را بی‌آنکه چیزی بگوید دریافت کرد.

ما دربارهٔ او چه باید بگوییم؟ او حقیقتاً در مرگ آن افراد مقصر بوده است. درست است که او خالصانه به سلامت کشتی باور داشت؛ اما خلوص عقیده، کمک عاقلانه‌ای به او در این باور نمی‌کند؛ زیرا او حق نداشت با اتکای به شواهدی که در دست داشت، به باور برسد. او باور خود را از طریق یک بررسی صبورانه، به صورت صحیح به دست نیاورد بلکه از طریق خفه کردن تردیدهایش به این باور رسید. اگرچه در پایان، از احساس اطمینانی برخوردار بود که نمی‌توانسته به طریق دیگری بیندیشد، اما از آنجایی که او

و فعل ناشی از باور (The action following upon it) قائل شده است. او رسالهٔ خود را با مثال صاحب کشتی مهاجرتی آغاز می‌کند:

صاحب یک کشتی، در شرف اعزام کشتی مهاجرتی به دریا بود. او می‌دانست که کشتی قدیمی است و از ابتدا خیلی خوب ساخته نشده است، دریاها و خشکی‌های زیادی را دیده است و غالباً نیازمند تعمیر بوده است. تردیدهایی به ذهنش خطور کرد که احتمالاً کشتی، دیگر مناسب دریانوردی نیست. این تردیدها ذهن او را درگیر کرد و او را ناخرسند ساخت؛ او به این فکر افتاد که بایست به طور کامل کشتی را بازسازی و تعمیر اساسی کند، حتی اگر این کار خرج زیادی را بر او تحمیل کند. با وجود این، او قبل از حرکت کشتی موفق شد بر این افکار مالیخولیایی غلبه کند. او با خودش گفت، کشتی بسیاری از سفرهای دریایی را به سلامت انجام داده است و در معرض طوفان‌های متعددی قرار گرفته است و لذا این گمان که از این سفر سالم برنخواهد گشت، بیخود و بی‌اساس است. او به مشیت خداوند توکل کرد چراکه می‌گفت بعید است خداوند حافظ و پشتیبان این خانواده‌های غمگین که

آن باور را به دست آورد نه اینکه به چه چیزی باور داشت (Clifford, 1901: 165).

کلیفورد پس از مثال کشتی، مثال مشابه دیگری را درباره اهالی یک جزیره ذکر می‌کند (Clifford, 1901: 165-167) و در این مثال‌ها، کسب باور بدون دلایل و شواهد کافی را مورد مذمت قرار می‌دهد و لذا اخلاق باور کلیفورد مدعی است «همیشه، هر جا و در مورد همه کس، رسیدن به باوری بر اساس شواهد ناکافی، غلط است» (Clifford, 1901: 175).

کلیفورد در ادامه می‌نویسد: ممکن است مطرح شود که در این مثال‌ها، این خود باور نیست که غلط تلقی شده است بلکه آنچه غلط تلقی شده است، فعل ناشی از باور بوده است. مالک کشتی می‌تواند بگوید من کاملاً اطمینان دارم که کشتی سالم است، اما پیش از آنکه زندگی عده زیاد از مردم را به این کشتی بسپارم، همچنان احساس وظیفه می‌کنم تا سلامتی کشتی را بررسی کنم. لذا کلیفورد این تفکیک را درست و ضروری می‌داند (Clifford, 1901: 167-168) و می‌گوید:

حتی وقتی که باور یک فرد، آنچنان ثابت و قطعی است که نمی‌تواند به جز آن

همچنان آگاهانه و با کمال میل در این چارچوب ذهنی عمل کرده است، لذا باید در برابر باور خود پاسخگو باشد (Clifford, 1901: 163-164).

کلیفورد معتقد است صاحب کشتی، این باور را بر اساس شواهد و دلایل کافی به دست نیاورده بود و لذا در مرگ مسافران مقصر است. صاحب کشتی، اخلاق باور را رعایت نکرده است. کلیفورد در ادامه مباحثش، مثال را تغییر می‌دهد و این پرسش را مطرح می‌کند که اگر کشتی سالم بازمی‌گشت، آیا در این صورت چیزی از گناه صاحب کشتی کاسته می‌شد؟ پاسخ کلیفورد منفی است چون به نظر او، در اخلاق باور، فرایند کسب باور موضوعیت دارد نه نتیجه نهایی؛ پس چون صاحب کشتی برای باور خود دلایل و شواهد کافی به دست نیاورده بود، قطعاً به لحاظ اخلاقی باید پاسخگو باشد و مسئولیت دارد، اگرچه به لحاظ حقوقی در هیچ دادگاهی محکوم نشود. او می‌نویسد:

صاحب کشتی نمی‌تواند تبرئه شود، بلکه فقط گنااهش کشف نشده است. پرسش از درست و غلط بودن، باید درباره منشأ و سرچشمه باور او پرسیده شود، نه محتوا و مضمون آن؛ باید پرسیده شود که او چگونه

پس باور از فعل ناشی از باور قابل تفکیک است. این تفکیک به ما کمک می‌کند تا بتوان قواعدی را برای پیشگیری از افعال نادرست تعیین کرد. اگر چنین تفکیکی وجود نمی‌داشت، نمی‌توانستیم برای افرادی که توانایی کنترل احساسات و عواطف خود را ندارند قاعده‌گذاری کنیم.

کلیفورد گرچه دیدگاه تفکیک باور از فعل ناشی از باور را درست و ضروری قلمداد می‌کند اما همچنان تأکید می‌کند که:

اگرچه این دیدگاه ضروری است اما کافی نیست و حکم پیشین ما (یعنی لزوم بررسی صبورانه و دقیق) بایستی بدان ضمیمه شود؛ زیرا ممکن نیست بتوانیم باور را از فعل ناشی از آن جدا کنیم ولی فقط یکی از آن دو حکم - که هیچ‌یک به تنهایی کافی نیست - را بپذیریم. کسی که باوری دارد، در حقیقت به دنبال فعل ناشی از آن باور نیز بوده است و بدان شوق داشته است و پیشاپیش آن فعل را در قلب و وجود خود انجام داده است؛ اما از دیگر سو، همچنان می‌توان برخلاف تلازم بین باور و افعال ناشی از باور عمل کرد و با تحقیق و بررسی، جلوی عواقب ناشی از آن را گرفت. پس با اصلاح سرچشمه و منشأ فعل می‌توان افعال را نیز اصلاح کرد

بیندیشد، اما او همچنان درباره فعل ناشی از این باور حق انتخاب دارد و نمی‌تواند از وظیفه تحقیق درباره زمینه‌ها و منشأهای باورش سر باز بزند. باور، یک چیز است و فعل ناشی از باور، یک چیز دیگر. شما ممکن است باوری داشته باشید که به زعم خود نمی‌توانید باوری غیر از آن باور داشته باشید. این جبر ممکن است درباره باور، صدق کند اما درباره فعل ناشی از باور این‌گونه نیست، چون شما در انجام یا ترک افعال، همچنان مخیر هستید و می‌توانید آن را انجام دهید یا ترک کنید؛ پس نمی‌توانید از وظیفه تحقیق درباره منشأ باور شانه خالی کنید. پس باور یک چیز است و فعل ناشی از باور یک چیز دیگر و این دو، لازم ذاتی یکدیگر نیستند. می‌توان آنها را از هم تفکیک کرد و قبل از آنکه یک باور، منتج به فعلی شود، می‌توان در آن باور تأمل کرد و آن کار را انجام نداد (Clifford, 1901: 167-168).

در این عبارات، کلیفورد دو دلیل برای تفکیک باور از فعل ناشی از باور ذکر کرد؛ یکی اینکه ما گرچه در باورهای جزئی خود نمی‌توانیم باوری غیر از آن باور را تصور کنیم اما در فعل ناشی از باور این‌گونه نیست و می‌توان به خلاف اقتضای آن عمل کرد؛

(همانجا).

چنین فردی شوق تحقق آن فعل را در درون خود داشته است. باور بدون شوق به تحقق فعل ناشی از آن باور معنا ندارد اما این تلازم بدین معنی نیست که او یک فاعل مجبور است و فقط به مقتضای آن باور عمل خواهد کرد، بلکه همچنان می توان برخلاف تلازم بین باور و افعال ناشی از باور عمل کرد و طریق چنین کاری، اصلاح منشأ، یعنی اصلاح باور است. به عبارتی، کلیفورد اخلاق باور را به عنوان راه حلی مطرح می کند که باعث می شود ما بتوانیم علاوه بر اصلاح باورها، خطای خود در حیطة عمل را نیز کاهش دهیم. اخلاق باور به زعم کلیفورد سبب می شود ما دلایل و قرائن و شواهد کافی برای باور خود به دست آوریم و تا چنین شواهدی موجود نباشند، باورمند نشویم. پس فعل متعاقب باور ما نیز از این طریق اصلاح خواهد شد.

از منظر کلیفورد:

۱. بر اساس اخلاق باور، همیشه، هر جا و در مورد همه کس، رسیدن به باوری بر اساس شواهد ناکافی، غلط است؛
۲. می توان باور را از فعل ناشی از آن باور تفکیک کرد. این تفکیک نه تنها درست، بلکه ضروری است؛
۳. ممکن است فرد یک باور جزمی داشته

او معتقد است وقتی در هنگامه انتخاب بین دو گزینه قرار داریم، پیش داوری ها و باور و تمایل ما به یک سمت این گزینش، موجب خواهد شد تا نتوانیم گزینشی بی طرفانه داشته باشیم اما وقتی در شک و تردید و بی طرفی واقعی قرار داشته باشیم، می توانیم با بررسی دقیق تر شواهد و قرائن هر دو سو، داوری و انتخاب عادلانه تری داشته باشیم؛ پس اگر می خواهیم به وظیفه ضروری عمل کنیم، بایست قاعده قبلی را بدان ضمیمه کرد تا مبدا بدون تحقیق و بررسی و از سر پیش - داوری و تمایل به یک سوی مسأله، انتخابی غلط داشته باشیم.

بنا بر نظر کلیفورد، تفکیک باور از فعل ناشی از باور، یک تفکیک صحیح و پذیرفتنی است اما مجوزی برای ترک وظیفه تحقیق و بررسی و کسب شواهد کافی نیست، بلکه ضرورتی انکارناپذیر دارد تا بتوان در این مسیر، از پیش داوری ها و پیش فرض های ذهنی گریخت یا به تعبیر پدیدارشناسان، آن را داخل دو کمانک (پرانتر) قرار داد و وظیفه تحقیق و بررسی خود را به نحو احسن انجام دهیم. از دیدگاه او، داشتن باور، تلاش برای تحقق فعل ناشی از باور را نیز در خود دارد و

باشد که به چیزی غیر از آن باور نداشته باشد، اما چنین جبری در فعل ناشی از باور وجود ندارد و می‌توان برخلاف مقتضای باور عمل کرد؛ پس باور یک چیز است و فعل ناشی از باور یک چیز دیگر است و این دو، لازم ذاتی یکدیگر نیستند لذا می‌توان آنها را از هم تفکیک کرد.

این فراز از سخنان کلیفورد نیازمند توضیحی تبیینی است و آن این که دو حالت را باید از هم تفکیک کرد:

حالت نخست این است که ما یک فعل به نام «الف» داریم و یک فعل مرتبط با باور «الف». فعل ناشی از باور «الف» یعنی فعلی که با باور «الف» مرتبط است و از آن ناشی شده است.

حالت دوم این است که ما باور «الف» را داشته باشیم اما فعل دیگری مثلاً فعل «ب» از ما سر بزنند.

چنین به نظر می‌رسد که در حالت اول، سخن کلیفورد مبنی بر اینکه باور «الف» و فعل ناشی از آن لازم ذاتی یکدیگر نیستند، سخن صحیحی نباشد؛ برای مثال، فردی باور دارد که «خوردن داروی مسکن باعث می‌شود سردرد او مرتفع شود»؛ او قرص مسکن استفاده می‌کند. خوردن قرص، فعل ناشی از

باور اوست و این دو لازم ذاتی یکدیگر هستند. اگر او چنین باوری نمی‌داشت، قرص مسکن استفاده نمی‌کرد؛ اما اگر این فرد علی‌رغم داشتن این باور، از خوردن قرص اجتناب کند و با استفاده از اختیار خود، فعل ناشی از باورش را انجام ندهد و به جای مصرف قرص، بخوابد تا از این طریق سردرد خود را مرتفع کند، در این صورت فعل او (خوابیدن) ناشی از باور او (تأثیر قرص مسکن بر درمان سردرد) نیست؛ بلکه او فعل دیگری را انجام داده است که ربطی به باور «الف» ندارد و ممکن است ناشی از باور «ب» باشد که می‌گوید «خوابیدن و استراحت موجب درمان سردرد می‌شود». واضح است که در اینجا، فعل «ب» (خوابیدن) ناشی از باور «الف» (درمان سردرد با مصرف قرص مسکن) نیست و این دو لازمه ذاتی یکدیگر نیستند.

کلیفورد در این متن ادعا می‌کند که فعل «ب» (خوابیدن)، لازمه ذاتی باور «الف» (درمان سردرد با مصرف قرص مسکن) نیست؛ لذا به نظر می‌رسد کلیفورد در اینجا دچار خطای در تحلیل و یا کژتابی در بیان شده است؛ زیرا محل مقایسه، رابطه باور «الف» با فعل ناشی از باور «الف» است نه

مطرح شد و اکنون به صورت دقیق‌تر به این پرسش پاسخ داده خواهد شد که آیا از دیدگاه کلیفورد، باورها منجر به افعال می‌شوند؟ آیا حیطه شناختی انسان با حیطه رفتار و اعمال او در ارتباط است؟ پاسخ کلیفورد به این پرسش، مثبت است. آنچه در ادامه می‌آید قراین و دلایلی از اندیشه کلیفورد است که مؤید اعتقاد او به تأثیر باورها بر افعال آدمی است.

کلیفورد نه تنها تفکیک باور از فعل ناشی از باور را پذیرفت، بلکه به صورت ضمنی از تأثیر باور بر فعل نیز سخن گفت؛ لذا در ادامه به صراحت می‌نویسد:

باوری که تأثیری روی افعال فرد باورمند نداشته باشد، اصلاً باور نیست. کسی که صادقانه باور دارد، آن باور او را به یک فعل برمی‌انگیزاند و در واقع وی به دنبال فعل بوده و بدان شوق داشته است و پیشاپیش آن فعل را در قلب خود مرتکب شده است. پس باورهای ما برانگیزاننده افعال ما هستند و این‌طور نیست که صرفاً در باطن و درون ما محصور و منفعل شوند (Clifford, 1901: 168).

شاید از همین روست که کلیفورد اخلاق باور را مطرح و روی فرایند کسب باور

بررسی تلازم ذاتی فعل «الف» با فعل «ب». این مشکل چه ناشی از کژتابی کلام باشد و چه ناشی از خطای تحلیل، نیازمند دقت و توجه ویژه است. می‌توان باور را از فعل ناشی از باور تفکیک کرد و می‌توان برخلاف باور «الف» که اقتضای فعل ناشی از باور «الف» را دارد، بر اساس اختیار، فعل دیگری مثلاً فعل «ب» را انجام داد؛ اما آنچه در این صورت اتفاق افتاده است، انجام فعل «ب» ناشی از باور «ب» بوده است نه انجام فعل «ب» ناشی از باور «الف». پس تفکیک باور «الف» از فعل «الف» و فعل «ب» یک تفکیک درست است اما این نکته که باور «الف» و فعل ناشی از باور «الف» لازم ذاتی یکدیگر نیستند، سخن صحیحی نیست. شاید مراد کلیفورد این بوده است که باور از فعل ناشی از باور تفکیک می‌شود و این‌طور نیست که اگر فرد باور «الف» داشت حتماً فعل ناشی از آن باور را مرتکب شود.

۴. تفکیک باور از فعل ناشی از باور، یک تفکیک صحیح و پذیرفتنی است اما مجوزی برای ترک وظیفه تحقیق و بررسی و کسب شواهد کافی نیست.

۳. رابطه باور و فعل

تا اینجا تفکیک باور از فعل ناشی از باور

خارجی نداشته باشد. این تأثیر از منظر کلیفورد یک تأثیر قطعی و حتمی است هرچند که زمان اثرگذاری ممکن است متفاوت باشد. یک باور بلافاصله در رفتار آدمی تجلی پیدا می‌کند و باوری دیگری در اعماق جان نشسته و در برهه‌ای در آینده تجلی خارجی پیدا می‌کند.

۵. حیثیت شبکه‌ای باور

یکی دیگر از دلایل و قراینی که در اندیشه کلیفورد می‌تواند به‌عنوان مبنای اعتقاد او به رابطه فعال بین باور و عمل محسوب شود، دیدگاه او درباره شبکه‌ای بودن باورهاست. از منظر او، رابطه بین باور و عمل سبب می‌شود وظیفه ما در بررسی و تحقیق درباره باورها سنگین‌تر شود. کلیفورد معتقد بود حتی باورهای به‌ظاهر غیرمهم یا خصوصی نیز باید تنها بر اساس بررسی دقیق دلایل، پذیرفته یا رد شوند. استدلال او این بود که اگر ما باورهای به‌ظاهر غیرمهم یا خصوصی را بدون بررسی دقیق دلایل بپذیریم، چه‌بسا خوش-باوری مضاعف را به نسل بعدی منتقل کنیم که می‌تواند پیامدهای فاجعه‌آمیزی داشته باشند. از آنجا که انسان باید از چنین تخطی-هایی اجتناب کند، باید همه باورهایش را در محکمه عقل به امتحان گذارد (یزدانی، سال

صحیح تأکید می‌کند تا از این طریق، بر افعال انسان نیز تأثیر بگذارد. اکنون شواهد و دلایل این مدعا را در کلام کلیفورد بررسی می‌کنیم:

۴. تأثیر باور بر فعل به مثابه یک تأثیر حتمی

از دیدگاه کلیفورد، بی‌مبالاتی در کسب باور به رفتارهای سوء منجر خواهد شد و لذا ما در قبال باورهایمان مسئولیت اخلاقی داریم؛ اما شاید این پرسش به ذهن بیاید که بسیاری از باورهای ما، مابه‌ازاء رفتاری ندارند، پس ادعای «باوری که تأثیری روی افعال فرد باورمند نداشته باشد، اصلاً باور نیست» یک ادعای تام نیست. کلیفورد مدعی است که باورهای انسان، همگی در رفتارهای آدمی تأثیرگذار خواهد بود و «اگر یک باور بلافاصله در عمل ظاهر نشود، برای هدایت و راهبری آینده ذخیره خواهد شد» (Clifford, 1901: 168). به عبارتی باورها در گنجینه ذهن و نفس ما ذخیره می‌شوند و بلافاصله و یا در آینده روی رفتار ما تأثیر گذاشته و در قالب رفتار، ظهور و بروز خواهند یافت. با این تلقی، ما باوری نداریم که در رفتار ما تأثیرگذار نباشد و در قالب یک عمل یا اعمال متعدد نمود و بروز

نوشته شود: ۱۲۳).

از نظر کلیفورد، باوری که روی رفتار فرد تأثیر نگذارد، اصلاً باور محسوب نمی‌شود و حتی اگر یک باور همان لحظه در اعمال فرد ظاهر نشود، در ذهن و نفس آدمی ذخیره می‌شود و در آینده تأثیر خود را خواهد گذاشت؛ اما این تأثیر به چه نحوی است؟ کلیفورد در این زمینه، گزاره شبکه-ای بودن باورها را مطرح می‌کند. هر باوری که آدمی به دست می‌آورد، در نفس و ذهن ذخیره می‌شود و مجموع باورهای هر فرد، یک گنجینه پُر تعداد از باورهایی است که به دست آورده است.

کلیفورد معتقد است حتی آن باوری که به ظاهر در رفتار فرد نمود پیدا نکرده است، بخشی از توده متراکم باورهایی را می‌سازد که حلقه اتصال بین احساس‌ها و افعال در سرتاسر زندگی ماست. این باورها آنقدر متشکل و بهم پیوسته هستند که هیچ جزئی از آن نمی‌تواند مجزای از سایرین باشد، بلکه هر باور جدیدی که به این مجموعه اضافه می‌شود، همه این کل را اصلاح و تعدیل می‌کند. هیچ باور واقعی حتی اگر بیهوده و جزئی به نظر برسد، اصلاً ناچیز و بی‌اهمیت نیست؛ بلکه این باور ما را برای دریافت

باورهای مشابه آماده می‌کند، باورهای پیشین را که با این باورها شباهت و قرابت دارند تأیید و تصدیق و دیگر باورها را تضعیف می‌کند؛ باور، به تدریج و پنهانی برخی تعالیم را در افکار درونی ما قرار می‌دهد که ممکن است روزگاری در اعمال ما خودش را نشان دهد و برای همیشه مهر و نشان خود را بر شخصیت ما حک می‌کند (Clifford, 1901: 168-169).

پس:

۱. هر باوری چه بلافاصله و چه در آینده، در قالب رفتار بروز پیدا می‌کند؛
۲. مجموعه متراکم باورها، حلقه اتصال بین احساس‌ها و رفتارهای انسان هستند؛
۳. باورها همدیگر را تعدیل و اصلاح می‌کنند. برای مثال، می‌توان گفت باورها در کنار یکدیگر به مثابه مایعات رنگینی هستند که در یک ظرف شفاف ریخته می‌شوند. هر باوری که به ترکیب باورها افزوده می‌شود به میزان غلظت و حجمش، رنگ مایع درون ظرف را تغییر می‌دهد و رنگ‌های جدیدتری را ایجاد می‌کند؛
۴. هیچ باور کم‌اهمیتی نداریم، بلکه کوچک‌ترین و به‌ظاهر بی‌اهمیت‌ترین

بر این اساس، باورهای افراد به هیچ وجه یک امر شخصی نیست که فقط به خودشان مربوط باشد. از دیدگاه او، هدایت زندگی - های ما از طریق یک فهم عمومی و مشترک است که بین ما انسان‌ها شکل گرفته است و این فهم از طریق جامعه و برای اهداف اجتماعی ایجاد شده است. کلیفورد می‌گوید واژگان ما، عبارات ما، شکل‌ها و فرایندها و گونه‌های تفکر ما، سرمایه و دارایی مشترک و همگانی ما هستند که از عصری به عصر دیگر تکوین می‌یابند و تکمیل می‌شوند؛ میراثی هستند که هر نسلی پس از نسل دیگر، آن را همچون سپرده‌های گران‌بها و امانتی مقدس به ارث می‌برد تا به نسل بعدی تحویل دهد؛ البته این بدین معنی نیست که این امانت هنگام تحویل به نسل بعدی تغییر نمی‌یابد، بلکه با برخی نشانه‌های واضح در راستای کاربست مخصوص و مناسبش، گسترش می‌یابد و خالص‌تر می‌شود. هر باوری از هر فردی که زبان‌گویای یاران و همفکران خود است، چه یک باور خوب باشد و چه یک باور بد، در این گنجینه بافته و تنیده می‌شود. این مزیتی بزرگ و مسئولیتی خطیر و دلهره‌آور است که ما می‌توانیم در ساختن جهانی که آیندگان در آن زندگی خواهند کرد،

باورها روی باورهای دیگر تأثیر می‌گذارند. اگر با باورهای پیشین شباهت و قرابت داشته باشند، آنها را تقویت، تأیید و تصدیق می‌کنند و باورهای غیرمشابه را تضعیف می‌کنند. شاید بتوان گفت چه‌بسا یکی از سازوکارهای تغییرات تدریجی در باورهای بنیادین افراد، از همین طریق است که باورهای جزئی و به‌ظاهر کم‌اهمیت، به تدریج آن باورهای بنیادین را دچار دگرگونی می‌کنند و از گبر، پارسا می‌سازند و از عالمی دینی یک کافر فاسق می‌سازند.

آنچه تا اینجا در قالب شبکه‌ای بودن باورها گفته شد، مربوط به درون افراد بود؛ یعنی باورهای هر فرد در درون همان فرد بر باورهای دیگر تأثیر می‌گذارد و همه باورها را اصلاح و تعدیل می‌کند و این باورها بلافاصله و یا در آینده در قالب رفتار تجلی پیدا می‌کنند.

۶. شبکه‌ای بودن باورهای آحاد جامعه

تأثیر شبکه‌ای باورها از دیدگاه کلیفورد، محدود به درون هر فرد نیست بلکه او معتقد است علاوه بر این تأثیر درونی، باورهای هر فرد روی باورهای سایر افراد جامعه نیز تأثیر می‌گذارد.

مشارکت کنیم (-Clifford, 1901: 169).
170).

کلیفورد با ادبیاتی شورانگیز از یک میراث مشترک سخن می‌گوید که یکایک ما در ساختن آن مؤثر هستیم و البته این یک شمشیر دولبه است که به تعبیر او، هم یک مزیت بزرگ محسوب می‌شود که به ما در ساخت و حفظ این میراث مشترک، نقش و سهم می‌دهد و از دیگر سو، مسئولیتی خطرناک و دلهره‌آور است که در صورت اشتباه و خطا، یک میراث جهانی را تخریب خواهیم کرد. شاید این تعبیر کلیفورد کمی شاعرانه و احساسی و به‌منظور تحریک مخاطب برای پذیرش دیدگاه او در اخلاق باور تعبیر شود، اما این جملات حاکی از تعهد عمیق او به تأثیر باورهای افراد بر باور عمومی جامعه است. از دیدگاه کلیفورد، باورها هم تأثیر انفسی دارند و هم تأثیر آفاقی، اما گویا تأثیر آفاقی باورها نزد کلیفورد از اصالت بیشتری در مقایسه با تأثیر انفسی باورها برخوردار است و لذا تأکید او بر اخلاق باور، بیشتر از منظر اخلاق اجتماعی است تا اخلاق فردی.

او حتی دو مثال خود را نیز در همین بستر می‌داند و می‌نویسد: هرچند باوری -ظاهراً (اما نه واقعاً)- جزئی و بیهوده به نظر برسد و هرچند فرد باورمند، گمنام و ناشناس باشد، اما این باور همچنان فقط متعلق به یک فرد نیست و در حقیقت در سرنوشت بشری تأثیر و ناچیز نیست و ما انتخابی جز این نداریم که حکم خود^۱ را به همه باورها- هر باوری که باشد- تعمیم دهیم (Clifford, 1901: 170). شاید حقیقت در دل بی‌اهمیت‌ترین گزاره خفته باشد. به همین دلیل نباید از بی‌اهمیت‌ترین آنها غافل شد. کلیفورد با هرگونه حذف و اضافه غیرعقلانی گزاره‌ها مخالف است و این به دلیل حرمتی است که او برای شبکه باورها قائل است. از نظر او شبکه باورها منزلت دارد و هرگونه حذف و اضافه‌ای در آن باید بر اساس استدلال‌های عقلی صورت گیرد؛ لذا همواره ما موظف خواهیم بود تا از میان همه آنچه وجود دارد؛ دست به انتخاب بزنیم و هرگز نباید گزاره‌ای را صرفاً به دلیل اینکه با آرای شخصی و تمایلات ما همخوانی ندارد، حذف و تعدیل نماییم (پورحسن؛ پندجو، ۱۳۹۶: ۶۰). باور

۱. مراد، قاعده طلایی اخلاق باور یعنی خطا بودن باور بدون کسب قرائن و شواهد کافی است.

و ویژگی را دارند که به کل شخصیت وجودی فرد جهت بدهند و نیروهای او را در راستای عزم و تصمیمی که آن هم از بستر باورها ایجاد شده است، در راستای هدف واحدی بسیج کنند. شاید حکمت حماسه-های شورانگیز اسطوره‌ها و انسان‌های شجاع و قهرمان‌های ملی که به رشادت‌های بزرگی دست می‌زنند، نیروی پر قدرت باورهای آنها بوده است که همه قوای آنان را در مسیر یک هدف متعالی برانگیخته و نیروهای متراکشان را هم‌جهت و هم‌مسیر ساخته است.

او همچنین در بخش‌های دیگری از مقاله به برخی آثار عدم انجام وظیفه تحقیق و بررسی اشاره می‌کند و می‌گوید وقتی ما به وظیفه معرفتی خود عمل نمی‌کنیم و به خودمان اجازه می‌دهیم بر اساس دلایل بی-ارزش باور کنیم، دست کم سه پیامد خواهیم داشت:

۱. تضعیف قدرت خود کنترلی؛
۲. تضعیف توانایی شک و تردید؛
۳. تضعیف امکان سنجش عادلانه و منصفانه (Clifford, 1901):173.

اما با همه این اوصاف، آثار اجتماعی

هر فردی روی باور سایر افراد جامعه تأثیر می‌گذارد و در نهایت، این باورها در قالب رفتار تجلی پیدا می‌کنند. در چنین شرایطی وقتی یک باور غلط یا درست از طریق چنین تأثیری، تسری و گسترش پیدا کرد، تبدیل به یک رفتار عمومی می‌شود و حتی این قابلیت را دارد که تبدیل به بخشی از فرهنگ عمومی آن جامعه شود و به عنوان مثال، آن جامعه به خصیصه ساده‌لوحی و یا اعتقاد به خرافه‌ای خاص شناخته شود.

۷. آثار فردی و اجتماعی باور

کلیفورد ابتدا از تأثیرهای فردی باور سخن می‌گوید و معتقد است:

۱. این باورها هستند که عزم و تصمیم را در آدمی برمی‌انگیزانند؛
۲. باورها نیروهای فشرده و متراکم هستی ما را باهم هماهنگ می‌کنند و به همدیگر گره می‌زنند (Clifford, 1901):170.

یعنی اولاً باورها در ایجاد عزم و تصمیم مؤثرند و ثانیاً توان تجمیع قوا را دارند که نیروهای ما را باهم هماهنگ می‌کنند و لذا آنچه این نیروهای متفاوت را به هم گره می‌زند و آنها را هم‌راستا و هم‌جهت می‌کند، باورهای افراد است. باورهای افراد، این توان

۴. باورها موجب انسجام و به هم پیوستن افراد جامعه است و باورهای مشترک افراد یک جامعه به مثابه نخ تسیح، آنها را کنار هم‌دیگر نگه می‌دارد و حتی اعمال مشترکی را بین ایشان ایجاد و تقویت می‌کند. به عنوان مثال در جامعه‌ای که عموم مردم باورهای مشترک دینی دارند، فعالیت‌ها، رفتارها و اعمال مشترکی دارند و مناسکی همچون عزاداری‌ها و شادی‌ها در مناسبت‌های خاص، مؤید این رفتارهای مشترک است.

کلیفورد علاوه بر موارد فوق، بر یک موضوع کلیدی تأکید دارد و آن این است که استمرارِ مراعاتِ نکردنِ وظیفهٔ تحقیق و بررسی، سبب ترویج ساده‌لوحی در جامعه می‌شود. به زعم او، شرّ بزرگ‌تر و وسیع‌تر زمانی به وجود می‌آید که از خصیصهٔ ساده‌لوحی محافظت و حمایت می‌شود و عادت به باور کردن به واسطهٔ دلایل بی‌ارزش، پرورش داده شود و این کار تثبیت شود (Clifford, 1901: 173). از منظر کلیفورد، اثر بدی که ساده‌لوح شدن جامعه دارد، به مراتب بیشتر از سایر آثار است.

۸. نقد و بررسی

از دیدگاه کلیفورد، رابطه باور با فعل، یک

باور نزد کلیفورد بیش از آثار فردی مورد توجه قرار دارد. او می‌نویسد: باور، این توانایی ذهنی مقدس که عزم و تصمیم را در ارادهٔ ما برمی‌انگیزاند و همهٔ نیروهای فشرده و متراکم هستی ما را به‌طور هماهنگ به هم گره می‌زند، متعلق به ماست اما فقط مال شخص ما نیست، بلکه برای بشریت است. باور در حالت صحیح به حقایقی اطلاق می‌شود که از طریق تجربه‌های طولانی و تحمل سختی و مشقت ایجاد شده است و در ذیل پرتو نور پرسش و تحقیق آزادانه و بی‌محابا، باقی مانده است. در این صورت است که باور به انسجام و به هم پیوستن انسان‌ها با یکدیگر کمک می‌کند و اعمال مشترک ایشان را تقویت و هدایت می‌کند (Clifford, 1901: 170).

با این گفتار، بخشی از آثار و ویژگی-

های اجتماعی باور عبارتند از:

۱. باورها فقط متعلق به فرد نیستند بلکه متعلق به کل بشریت هستند؛
۲. باورها به صورت جمعی و در تعامل باورهای افراد جامعه با یکدیگر ساخته می‌شوند؛
۳. ماندگاری باورها از رهگذر تحقیق و بررسی آزادانه است؛

و بلافاصله و یا در آینده روی رفتار ما تأثیر گذاشته و در قالب رفتار، ظهور و بروز خواهند یافت؛

۲. مجموعه باورهای هر فرد در ارتباط شبکه-ای با یکدیگر قرار دارند. پس هر باوری چه بلافاصله و چه در آینده، در قالب رفتار بروز پیدا می‌کند و مجموعه متراکم باورها، حلقه اتصال بین احساس‌ها و رفتارهای انسان هستند. باورها همدیگر را تعدیل و اصلاح می‌کنند. هیچ باور کم-اهمیتی وجود ندارد، بلکه کوچک‌ترین و به‌ظاهر بی‌اهمیت‌ترین باورها روی باورهای دیگر تأثیر می‌گذارند؛ اگر با باورهای پیشین شباهت و قرابت داشته باشند، آنها را تقویت، تأیید و تصدیق می‌کنند و باورهای غیرمشابه را تضعیف می‌کنند؛

۳. مجموعه باورهای آحاد جامعه نیز در ارتباط شبکه‌ای با یکدیگر قرار دارند. بر این اساس، باورهای افراد به‌هیچ‌وجه یک امر شخصی نیست که فقط به خودشان مربوط باشد. از دیدگاه کلیفورد، هدایت زندگی‌های ما از طریق یک فهم عمومی و مشترک است که بین ما انسان‌ها شکل گرفته است و این فهم از طریق جامعه و

رابطه ضروری است. بر اساس اخلاق باور، همیشه، هر جا و در مورد همه کس، رسیدن به باوری بر اساس شواهد ناکافی، غلط است. از منظر کلیفورد، می‌توان باور را از فعل ناشی از آن باور تفکیک کرد و این تفکیک نه تنها درست، بلکه ضروری است و لذا این تفکیک، خودش دلیلی بر تأثیر حتمی باور بر فعل است. ممکن است فرد یک باور جزمی داشته باشد که به چیزی غیر از آن باور نداشته باشد، اما چنین جبری در فعل ناشی از باور وجود ندارد و می‌توان برخلاف مقتضای باور عمل کرد؛ پس باور، یک چیز است و فعل ناشی از باور، یک چیز دیگر است و این دو، لازم ذاتی یکدیگر نیستند.

طرح شد که می‌توان قراین و دلایلی از اندیشه کلیفورد ارائه کرد که موید اعتقاد او مبنی بر تأثیر باورها بر افعال آدمی است. این دلایل عبارتند از:

۱. تأثیر باور بر فعل به مثابه یک تأثیر حتمی است و کلیفورد مدعی است که باورهای انسان، همگی در رفتارهای آدمی تأثیرگذار خواهد بود و حتی اگر یک باور بلافاصله در عمل ظاهر نشود، برای هدایت و راهبری آینده ذخیره خواهد شد. باورها در گنجینه ذهن و نفس ما ذخیره می‌شوند

۴. برای اهداف اجتماعی ایجاد شده است؛ دلیل بعدی، سخن گفتن کلیفورد از آثار فردی و اجتماعی باور است. کلیفورد باور را امری فردی نمی‌داند و معتقد است هیچ باوری در سرنوشت بشر بی‌تأثیر نیست. از منظر کلیفورد بخشی از تأثیرهای باور، فردی هستند و اولاً این باورها هستند که عزم و تصمیم را در آدمی برمی‌انگیزانند، ثانیاً باورها نیروهای فشرده و متراکم هستی ما را باهم هماهنگ می‌کنند و به همدیگر گره می‌زنند. کلیفورد در تبیین آثار اجتماعی باور می‌گوید: باورها فقط متعلق به فرد نیستند بلکه متعلق به کل بشریت هستند. باورها به صورت جمعی و در تعامل باورهای افراد جامعه با یکدیگر ساخته می‌شوند و ماندگاری باورها از رهگذر تحقیق و بررسی آزادانه است. باورها موجب انسجام و به هم پیوستن افراد جامعه است و باورهای مشترک افراد یک جامعه، به مثابه نخ تسبیح، آنها را کنار همدیگر نگه می‌دارد و حتی اعمال مشترکی را بین ایشان ایجاد و تقویت می‌کند. می‌توان گفت که به عقیده کلیفورد، باورهای انسان در ارتباط مستقیم با افعال و

رفتار او قرار دارد و در یک جمله، «باوری که روی رفتار فرد تأثیر نگذارد، اصلاً باور محسوب نمی‌شود». از منظر کلیفورد، اگر انسان به امری باور پیدا کند، آن باور حتماً در قالب فعل متناسب با آن باور بروز خارجی پیدا خواهد کرد.

دیدگاه کلیفورد در زمینه رابطه باور و فعل، از اهمیت بالایی برخوردار است که توانست توجه معرفت‌شناسان را به تأثیر ویژه باورها معطوف دارد؛ اما این دیدگاه، از جهاتی قابل نقد است:

۱. به نظر می‌رسد جایگاه باور در اندیشه کلیفورد، دچار یک افراط بیش از اندازه شده است. قطعیتی که در کلام کلیفورد وجود دارد و ادعای او مبنی بر این که هر باور به صورت قطعی در افعال ما تأثیر خواهد داشت، به نظر خالی از مبالغه نیست و چه بسا باورهایی که تحت تأثیر عوامل مختلفی، نمود و بروز خارجی پیدا نکنند.
۲. نزاع عمده فیلسوفان درباره میزان نقش انگیزشی دو عامل باور و میل، آنها را به دو دسته درون‌گرا و برون‌گرا تقسیم کرده است. درون‌گرایان، باور را تنها عامل انگیزشی تلقی می‌کنند و رابطه بین حکم

ارسطویی یا دیویدسنی، همان اکراسیا باشد، به این دلیل رخ می‌دهد که فاعل به- خاطر وجود میل‌های جدید نمی‌تواند حرکت خود را به سوی فعل ادامه دهد. در اینجا با آنکه هنوز باور به درستی فعل وجود دارد؛ ولی توان انگیزشی خود را از دست داده است به این دلیل که میل با آن همراه نیست (خزاعی، سال: ۸۷-۸۶).

۳. مثال‌هایی که کلیفورد ارائه می‌کند، مواردی است که بین باور و فعل رابطه قطعی و مستقیم وجود دارد و این‌گونه مثال‌ها باعث می‌شود به مخاطب القا شود که همه باورها از این دست هستند و تأثیر باور بر فعل، یک تأثیر قطعی است. این در حالی است که همه باورها چنین نیستند و بعضی باورها با فعل رابطه قطعی ندارند؛ زیرا مؤلفه‌های مختلفی بر فعل اثر می‌گذارند: انگاره‌ها، فراشناخت، طرح‌واره-های زندگی، احساسات، عواطف، هیجانات و ... نیز در کنار باور بر فعل مؤثرند و لذا باور تنها عامل تأثیرگذار بر فعل نیست. سایر مؤلفه‌های مؤثر بر باور در اندیشه و یا حداقل در کلام کلیفورد مورد غفلت واقع شده است.

۴. از ظاهر کلمات کلیفورد برمی‌آید که از

و انگیزش را ضروری می‌داند. درون-گرایان حداکثری مثل سقراط، نه تنها معتقدند حکم عملی الزاماً باعث برانگیختن فاعل می‌شود؛ بلکه رابطه باور و عمل را نیز ضروری می‌دانند؛ به این معنا که محال است فاعل نسبت به درستی «الف» علم داشته باشد اما آن را انجام ندهد. در این رویکرد، رابطه باور و عمل ضروری است؛ اما برون‌گرایان گرچه باور را برای برانگیختن فاعل ضروری می‌دانند اما آن را شرط کافی برای انگیزش نمی‌دانند. باور به همراه میل، دو عنصر لازمند برای آنکه فاعل به سوی انجام فعل حرکت کند. ارسطو، اسمیت و برینک از جمله فیلسوفان سنتی و معاصر هستند که هم باور و هم میل را شرط ضروری برای انجام فعل می‌دانند؛ اما هیچ‌کدام از آنان رابطه این دو عنصر را با عمل الزامی نمی‌دانند؛ به این معنا که چنین نیست فاعل به صرف اینکه به درستی «الف» علم داشته باشد و میل هم داشته باشد، الزاماً فعل را انجام دهد؛ بلکه فاعل به سوی فعل حرکت می‌کند؛ اما با این حال ممکن است به خاطر ضعف اراده موفق به انجام فعل نشود. حال اگر مراد از ضعف اراده، به معنای

شبکه‌ای از باورهای مختلف، به مثابه یک مغزافزار متمرکز عمل می‌کند و جهان‌بینی اوست و از ترکیب باورهای مختلف و تأثیر و تأثر شبکه‌ای آنها بر همدیگر، به فعل/افعال منجر می‌شود.

۵. یکی از پیش‌فرض‌های کلیفورد آن است که باورهای ما تحت کنترل مستقیم ما هستند و ما می‌توانیم هرطور که بخواهیم در آنها تصرف کنیم؛ در حقیقت یک نوع اراده‌گرایی دستوری کلی مستقیم. عده فراوانی با این ایده او مخالفت کرده‌اند و حتی باور را امری ارادی نمی‌دانند. برای بررسی بهتر این اشکال باید بینیم چند مرحله در فرایند باور وجود دارد. می‌توان این مراحل را چنین دسته‌بندی کرد: ۱. مقدماتی که برای رسیدن به باور لازم است؛ ۲. عمل پذیرش باور؛ ۳. خود باور. خود باور که ارادی نیست زیرا اصلاً عمل نیست بلکه حاصل عمل است. مقدمات هم اغلب اختیاری هستند و فرد می‌تواند با گوش کردن، یادگرفتن، دیدن، پژوهش و ... مقدمات باور را فراهم کند؛ حتی در مواردی که علم قطعی داریم، می‌توانیم با مرور دوباره مقدمات در آن تشکیک کنیم. درباره «پذیرش» هم باید گفت تا

دیدگاه او، تأثیر باور بر فعل، یک تأثیر مستقیم است و باور به صورت مستقیم به فعل منجر می‌شود؛ اما اگر گزاره‌های مطرح‌شده از سوی او را کنار هم قرار دهیم، می‌توان روایت دیگری نیز از این ارتباط مطرح کرد:

کلیفورد علاوه بر اینکه از تأثیر حتمی باور بر فعل (تأثیر مستقیم) سخن می‌گوید، گزاره شبکه‌ای بودن باورهای فرد و همچنین شبکه‌ای بودن باورهای آحاد جامعه را مطرح می‌کند. از این گزاره می‌توان برداشت کرد که تأثیر باور بر فعل به شیوه غیرمستقیمی نیز امکان‌پذیر است با این توضیح که: باور «الف» بر باور «ب» اثر می‌گذارد و باور «ب» به رفتار رهنمون می‌شود. در این حالت، باور «ب» به طور مستقیم به رفتار منجر می‌گردد و باور «الف» به نحو غیرمستقیم به رفتار منتهی می‌شود. علاوه بر این دو نحوه ارتباط مستقیم و غیرمستقیم، نوع سومی را نیز می‌توان مطرح کرد و آن اینکه، ما از باور منفرد یا از ترکیب و تأثیر باور «الف» و «ب» به فعل نمی‌رسیم، بلکه این شبکه باورها از حیث شبکه‌ای بودن آنهاست که به فعل منجر می‌شود. به عبارتی دیگر، یک باور منفرد یا ترکیب و تأثیر دو باور نیست که فعل را ایجاد می‌کند، بلکه

انسان توجه می‌کنند و سایر ابعاد و جنبه‌های انسانی اعم از ساحت‌های مختلف خود انسان و تأثیرهای اجتماعی بر او را نادیده می‌انگارند. بعضی از ابعادی که می‌توانند بر فرایند باور و سیستم فکری انسان مؤثر باشند عبارتند از:

۱) جنبه‌های عاطفی و احساسی انسان؛
 ۲) برداشت‌های نخستین مانند انتظارات، انگیزه‌ها و خلق‌ها، در برداشت‌های ثانوی و داوری‌های ما دخیل هستند. این عوامل به صورت غیرارادی تأثیر می‌گذارند.
 ۳) عوامل اجتماعی نیز بر معرفت تأثیر می‌نهند. یکی از بحث‌های جدید علمی «جامعه‌شناسی معرفت»^۱ است که جامعه‌شناسان به دنبال کشف ارتباط میان پدیدارهای اجتماعی هستند که در یک طرف آن، معرفت و در طرف دیگر، شرایط اجتماعی قرار دارند. در حقیقت، جامعه‌شناسی معرفت، عوامل غیر معرفتی اجتماعی را که در شکل‌گیری و بسط معرفت مؤثرند، ارزیابی علمی می‌کند.

۴) تأثیر گناه بر معرفت، یکی از مباحث مغفول است. پژوهشگران فراوانی تحت تأثیر جمله پولس (ما گناهکاران، حقیقت را

حد زیادی غیرارادی است و هرگاه مقدمات منتج به نتیجه‌ای فراهم شود، دیگر نمی‌توان گفت من قبول ندارم. به نظر دکارت و لاک نیز اراده در اینجا دخیل نیست و محل دخالت آن در مراحل قبل است (جوادپور، سال: ۸۱-۸۰).

۶. یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی که دیدگاه کلیفورد با آن روبه‌روست، فراموش کردن جهان‌بینی هر فرد است. شاید اطلاق کلمه جهان‌بینی بتواند به خوبی این مسأله را روشن سازد که هر فردی با همه احساس‌ها، انگیزه‌ها، خلق‌ها و حتی عوامل اجتماعی، فرهنگی و عقیدتی ویژه‌ای زندگی می‌کند و همه این عوامل به نحوی او را به عنوان یک موجود شکل داده‌اند؛ لذا وقتی برای انتخاب و نحوه‌گزینش چنین آدمی ملاک‌هایی در نظر گرفته می‌شود، قطعاً می‌بایست از نقش مجموع این عوامل در پی‌ریزی بنیان‌های معرفتی‌اش غافل نبود (پورحسن؛ پندجو، سال: ۶۲).

۷. یکی از مهم‌ترین اشکال‌ها به کلیفورد و به طور کلی قرینه‌گرایان افراطی این است که این گروه فقط بر بعد عقلانی و معرفتی

در آینده در اعمال او تجلی پیدا می کند و روی جامعه و دیگران مؤثر واقع می شود. با این دیدگاه، باور فرد حریم خصوصی او نیست بلکه امتداد اجتماعی دارد. اکنون این پرسش مطرح است که آیا چنین دیدگاهی نمی تواند مبانی فلسفی و معرفت-شناختی تفتیش عقاید را فراهم کند؟ آیا این دیدگاه مجوز هتک حریم خصوصی افراد نیست؟ این پرسش ها نکاتی هستند که کلیفورد بدان نپرداخته است و می تواند دستمایه پژوهش مستقلی باشد.

سرکوب می کنیم) به بررسی تأثیر گناه انسان بر معرفت او پرداخته اند (جوادپور، ۱۳۹۰: ۷۵-۷۶).

۸. از نوآوری های قابل توجه کلیفورد، توجه به حیثیت اجتماعی باورهاست. او نه تنها باورهای هر فرد، بلکه باورهای آحاد جامعه را شبکه ای می داند. باور هر فرد، فقط باور او و حریم خصوصی او نیست. باور او اگر در سطح جامعه به صراحت ابراز شود، از طریق شناختی روی باور سایر افراد جامعه تأثیر می گذارد. اگر به زبان هم ابراز نشود، از دیدگاه کلیفورد، بلافاصله یا

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله با راهنمایی آقای دکتر عبدالله صلواتی و مشاوره آقای دکتر عین الله خادمی مستخرج از رساله با عنوان «جایگاه باور در فلسفه ملاصدرا با تأکید بر آرای کلیفورد و جیمز» است.

منابع

شمس، منصور. (۱۳۹۲). آشنایی با معرفت -

شناسی، تهران، طرح نو، چاپ سوم.

عبداللهی، مهدی و حسین زاده یزدی، محمد.

(۱۳۹۲). «نقد و بررسی تحلیل معرفت از

منظر کیث لِرر»، معرفت فلسفی، ۱۰(۳):

۵۴-۳۱.

یزدانی، عباس. (۱۳۸۷). «بررسی و نقد

دیدگاه کلیفورد و جیمز درباره عقلانیت

باورهای دینی»، قیاسات، ۱۳(۳): ۱۳۶-

۱۱۹.

Clifford, William Kingdon,
Lectures and Essays, vol 2,
ed. Leslie Stephen and
Frederick Pollock, New
York, The Macmillan
Company, 1901.

Lehrer, The Theory of
Knowledge, Colorado, West
view Press Inc, 1990.

پورحسن، قاسم و پندجو، افسانه. (۱۳۹۶).

«اخلاق باور کلیفورد و دلیل گرایی

افراطی حداکثری»، پژوهش نامه متون و

برنامه های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم

انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۷(۵):

صص ۷۳-۵۱.

خزاعی؛ زهرا. (۱۳۹۳). «باور دینی، انگیزش

و التزام اخلاقی»، الهیات تطبیقی. ۵(۱۲):

۸۵-۹۸.

جوادی پور، غلامحسین. (۱۳۹۰). «اخلاق باور،

رهیافتی به پیوند اخلاق و معرفت -

شناسی»، فصلنامه پژوهشی پژوهش نامه

اخلاق. ۴(۱۱): ۸۴-۵۵.

زگزبسکی، لیندا. (۱۴۰۰). ترجمه کاوه

بهبهانی، معرفت شناسی، نشر نی، تهران،

۱۴۰۰، چاپ پنجم.